

KORNELIY TATSIT MATNLARINI O'RGANISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI KO'RIB CHIQISH

*Nizomiy nomidagi TDPU universiteti 2-bosqich
talabasi **Murtazayeva Fotima Otabek qizi***

Kalit so'zlar: Tatsit, tarix, filologiya, tarjima, talqin, ritorik, pedagogik, falsafiy, siyosiy, adabiyot, professional, manba, mezon, xronologiya.

Anatatsiya: Ushbu maqola Rim tarixchisi Tatsitni hayoti va uning tarixiy asarlarini o'rgangan Rus olimlari va ularning Tatsit haqida fikrlari va yozgan asari haqida so'z boradi. Olimlarning ilmiy ishlar va ularning izlanishlari yoritib berilgan.

1917 yilgi Oktyabr inqilobidan keyin Tatsit bizning xotiramizda uzoq vaqt unutildi. U haqida 1946 yilgacha nashr etilgan birorta ham chinakam jiddiy ilmiy nashr mavjud emas. Sovet tarixshunosligida Tatsit haqidagi birinchi yirik monografiya I.M. Grevsom (1860-1941). U butun umrini Tatsitni o'rganishga bag'ishladi. Inqilobdan oldin ham u haqida ikkita ensiklopedik lug'atda maqolalar chop etgan. Keyin u ko'p yillar davomida monografiya tayyorladi, Tatsitga tarixchi sifatida ob'ektiv baho berishga harakat qildi, ayniqsa uning nashr etilishiga umid qilmadi. Afsuski, muallifning o'zi vafot etganida, avval rus tilida, keyin esa nemis tilida nashr etilgan. [1, 111-118 c.]

Tatsit tarixiy asarlarini yozishda. Olim ilgari Tatsitda ko'rgan hamma tarixchi-ayblovchi, tarixchi-jangchi, ishbilarmon tarixchi. U birinchilardan biri Vix Tatsitning tarixiy rivoyatni qurish tizimi bilan tanishishda uning asarlarining mazmuniga chuqurroq kirib borish zarurligini ta'kidladi, chunki ular o'ylangan munosabatni talab qiladi. Ammo ayni paytda I. M. Grevs, bizning fikrimizcha, Tatsitda tarixiy haqiqatning qat'iy mezoni yo'qligini mutlaqo asossiz ravishda qayd etadi. Shunga binoan tergovchi, shu sababli muallif ko'pincha o'zini "an'anaga ko'ra nimani qabul qilishni nimani rad etishni bilmay" nochor ahvolga tushib qolgan. Grevs ta'kidlaydi, Uning asarlaridan faqat kichik parchalar tarjimalari nashr etilgan va qayta nashr etilgan. Tatsit haqiqiy professional tarixchi sifatida yunon va rim tarixnavisligining afzalliklari va kamchiliklarini tushunish, barcha mumkin bo'lgan materiallarni to'plash istagini qayd etadi. Yozganlari haqida ularga tanqidiy tahlil qiling. Bu erda u hatto innovator edi. Axir, ko'plab qadimgi tarixchilar, "o'z qo'llariga tushib, ularga eng olijanob bo'lib tuyulgan manbadan kelib chiqib, ko'pincha, ikkilanmasdan, undan butun sahifalarni ko'chirib olishgan." Tacitus manbalarga

ko'plab havolalar va yozuvchilarni tanqid qilish tarmog'iga ega. Grev Tatsitni noxolis deb atash mumkin emasligiga ishonadi. [2, 109-111 c.]

Muallif Tatsitni rostgo'y, xolis va adolatli tarixchi sifatida tan olgan. U xuddi u kabi haqiqatni yozgan unga shunday tuyuldi. "Faqat bir narsani aytish mumkinki, bu haqiqat tarixchining bilimdon nigohiga to'liq ochib berilmagan." U kuzatuvchi tarixchi bo'lsa-da, sezarizmga qarshi chiqishning siyosiy mohiyatini tushuna olmadi." I.M.Grevs ta'kidlaganidek, zamonaviy tarixchi Tatsitdan manba sifatida foydalanadi. [3,19-20 c.]

Rim imperiyasi tarixi bo'yicha, shuni hisobga olishim kerakki, Tatsitning Rim tarixidagi respublikadan imperiyaga o'tish davridagi pessimistik kayfiyati uni bo'rttirib ko'rsatishga majbur qilgan. "Tatsit - pessimist, ammo u insonning kuchli tashabbusi g'alaba qozonish imkoniyatiga chuqur ishonadi, unga xizmat qilish qat'iyati bilan to'yingan. Tatsit haqiqiy professional tarixchi sifatida o'zining munosiblarni tushunish istagini ta'kidlaydi yunon va rim tarixshunosligining afzalliklari va kamchiliklari, barcha mumkin bo'lgan materiallarni to'plash yozganlari haqida yozilgan, ularga tanqidiy tahlil qilingan. Bu erda u hatto innovator edi. Vedi, ko'plab qadimgi tarixchilar, "o'zlarining qo'llariga tushib, ularga eng olijanob bo'lib tuyulgan manbadan olingan, ular ko'pincha ikkilanmasdan, undan butun sahifalarni ko'chirib olishgan ". Tatsit manbalarga ko'p havolalar va hatto ularni tanqid qiladi. Grev Tatsitni noxolis deb atash mumkin emas deb hisoblardi. Muallif Tatsit xolis va adolatli tarixchining iqtibosidir". U haqiqatni o'ziga qanday tuyulgan bo'lsa, shunday yozgan. "Faqat bir narsani aytish mumkinki, bu haqiqat tarixchining bilimdon nigohiga to'liq ochib berilmagan". [4, 239c.] U kuzatuvchi tarixchi bo'lsada, siyosatga qarshi chiqishning siyosiy mohiyatini tushuna olmadi".

Ular Grevning ta'kidlashicha, zamonaviy tarixchi Tatsitni Rim imperiyasi tarixiga oid manba sifatida ishlatar ekan, Rim tarixining respublikadan imperiyaga o'tish davrida Tatsitning pessimistik kayfiyati uni pessimistik kayfiyatga majbur qilganligini hisobga olishi kerak. oshirib yuborish. "Tatsit - pessimist, ammo uning insonning kuchli tashabbusi g'alaba qozonish imkoniyatiga chuqur ishonchi, yaxshilikka xizmat qilish qat'iyati unga tarixni o'rganish maqsadini va shuning uchun hayotning ma'nosini ochib beradi" [5, 9-108-111c.]

I. M.ning asarlari. Grevlar haddan tashqari ko'p bo'lishiga qaramay, o'zlarining ahamiyatini saqlab qolishadi. Bizning fikrimizcha, qadimgi muallifga nisbatan asossiz qattiqqo'llik. Biroq, ayni paytda I.M.Grevs Tatsitni eng yaxshi Rim tarixchisi deb hisobladi va uning asarlarini yanada chuqurroq o'rganish zarurligini ta'kidladi. Afsuski, monografiyaning o'zi deyarli e'tibordan chetda qoldi, ko'p yillar davomida

talab qilinmadi va o'sha paytda Tatsitga qiziqish uyg'ota olmadi. Buning sabablari bir xil bo'lib qoldi va, ko'rinishidan, asosiylaridan biri klassikaning pasayishi edi. Qayta tiklanishi faqat 50-yillarda sodir bo'lgan rus filologiyasi. Eng murakkab Rim mualliflaridan biriga qiziqishning qayta tiklanishi klassik filologning dissertatsiyasidan boshlangani bejiz emas.

1954 yilda Xarkov universitetida Tatsitga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilmoqda. Bu sof filologik asarida u uni taniqli Rim tarixshunosi sifatida tan oladi. [6, 331 c.] Yilnomalar nafaqat adabiy, balki shubhasiz tarixiy ahamiyatga ega. Bu xulosa yanada muhimroq, chunki hozir Tatsitni tarixchi sifatida emas, balki yozuvchi sifatida ko'rsatishga harakat qilgan. Shu bilan birga, ular qadimiy tarixiy yozuv nafaqat mazmun, balki shaklni ham takomillashtirishni talab qilishini, har qanday ilmiy asarning adabiy fazilatlarini ham bo'lishi kerakligini butunlay unutadilar. Tatsit, shubhasiz, dastlabki imperiyaning zamonaviy voqeliklarini aniq tadqiqotchi bo'lgan.

Sidoroka Tatsit matnlarini to'g'ri tushunish uchun 1-2-asr boshlari tarixiy voqealarini yaxshi bilish zarurligiga e'tibor qaratadi. Chunki u ularda "zamonaviy jamiyat hayotini aks ettirgan va Rim tarixining shu davri bilan yaqindan tanishishgina uning asarlari mazmunini to'la ochib berish va to'g'ri baholash imkonini beradi". [7, 369 c] Bu Tatsitga "qaytish" ga ta'sir qilgan muhim tamoyilni belgilab berdi: u va uning davri bir-biriga shunchalik chambarchas bog'liqki, ularni alohida o'rganish shunchaki imkonsiz va samarasiz. Ehtimol, bu dissertatsiya muhim bosqichga aylandi. Rus tarixshunosligida - shundan keyin biz Tacitshunoslikning haqiqiy tiklanishi haqida gapirishimiz mumkin.

Tatsit faoliyatining ayrim jihatlarini Moskva va Qozon universitetlari tarixchilarining asarlarida ko'rib chiqilgan. Shuningdek, 1954 yilda A. G. Bokshchanin o'zining kitobini nashr etadi. Shuningdek, 1954 yilda A. G. Bokshchanin o'zining "Eramizning 1-asrida Rim imperiyasining ijtimoiy inqirozi" monografiyasini nashr etadi. Unda Tatsitning Rim imperiyasining ilk davri ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini ko'rib chiqish muhimligi qayd etilgan. Muallifning bu manbaga bergan yuksak bahosi ham muhim. A. G. Bokshchaninning ta'kidlashicha, Tatsit asarlarida "o'sha paytda keng Rim davlatining ma'lum burchaklarida sodir bo'lgan jarayonlarni tushunish uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan bir qator ko'rsatkichlar va faktlar" mavjud. Qozon universiteti nashriyoti ikkita qisqa maqola chop etadi, M.A. Shmidt" nomli kitobi Tatsitga bag'ishlangan. Ulardan birinchisi biz uchun ayniqsa qiziq. Muallif Rim tarixchisining siyosiy qarashlariga oid bir qancha

savollarni ko'taradi; balki hamma gaplarni ham qo'shilib bo'lmaydi. Ammo maqolaning yakuniy xulosasi shu muhim.

- "Tatsit qadimgi Rimning eng yaxshi tarixshunosi bo'lgan va shunday bo'lib qoladi". [8] Ushbu tadqiqotchilarning ishi tufayli Tatsit rus farmatsevtika faniga "qaytib keldi". Tatsitning barcha asarlarining yangicha tarjima qilinishi uning ijodini yanada chuqur o'rganishga yangi sur'at bag'ishlagan muhim voqea bo'ldi. [9, 277-283 c.] Ushbu nashrda Tatsitning tarixiy merosini tushunish uchun eng qimmatli vosita I.M.Tronekiyning maqolasidir. , Rim imperiyasi davrida ro'y bergan tarixchi faoliyatining sharoitlarini tahlil qiladi.Bu davr Rimiga xos jihat shundaki, tarixga intilish Tatsit kabi davlat va katta tajribaga ega kishilarni o'ziga jalb qila boshladi. I. M. Tropskiy shunday deb hisoblaydi. Tatsit spafiya tarixshunosligi an'anasini yangilaydi va uni "Ssnat aristokratiyasi" ideologi deb ataydi.Asarlarining ba'zi publitsistik xususiyatlarini qayd etib, shunga qaramay, uni ishonchli tarixchi, rostgo'y va vijdonli deb biladi. I. M. Tronskiy butun mahalliy antik davr uchun muhim kontseptual xususiyatga ega. Muallif juda muhim bir holatni ta'kidlaydi: bu masala bo'yicha muhim tadqiqot adabiyotlariga qaramay, Tatsit atrofidagi ko'p asrlik bahslar bugungi kungacha davom etmoqda. I. M. Tronskiy ta'kidlaydiki, zamonaviy rus tarixchilari "Hali Tatsitni keng qamrovli monografik tadqiqot ob'yektiga aylantirmaganlar". [10, 203-247 c.] Shundan kelib chiqib, u bir qator muammolarni o'rtaga qo'yadi, ularning yechimiga rus tadqiqotchi olimlarining sa'y-harakatlarini yo'naltirish zarur.

Tatsitga bag'ishlangan jahon tarixshunosligi muammolarning bunday aniq bayoni I.M. Tronskiy eng qiziqarli Rim mualliflaridan birining ishini yanada o'rganishga yangi turtki berdi. 1970 yilda lotin tilidan rus tiliga tanlangan tarjimalar bilan "Rim tarixchilari" kitobi nashr etildi. Unda S.L.Utchenkoning kirish maqolasi katta ahamiyatga ega. Utchenko "Rim tarixshunosligi va rim tarixchilari". [11, 179 c]

Rim tarixshunosligini xronologik tahlil qilishda muallif asarlarida zulmga nafrat singib ketgan Tatsitga katta e'tibor bergan. Tronskiy, S.L. Utchenko Tatsitning Rim davlat tuzilishining "aristokratik elementiga" skeptik munosabatini qayd etadi, ya'ni. - Senatga." Shu bilan birga, muallif Tatsitning Rim xalqiga, to'g'rirog'i, oddiy odamlarga nisbatan nafrat bilan munosabati kabi murakkab va munozarali muammoga to'xtalib o'tdi. Yana bir maqola asosli ahamiyatga ega, garchi inkor etilmaydigan bo'lsa ham: tarixchi Tatsitning lideali o'tmishda, qadimgi Rim Respublikasida.Qayd etish joizki, I.M. Tronskiy va S.L. Utchenko Tatsitni Rim madaniyatining mashhur namoyandalaridan biri, aniqrog'i tarixchidan ko'ra

yozuvchi deb hisoblagan, bunga rozi bo'lish juda qiyin. S.L. Utchenko shunday deb yozgan edi: "...Albatta, bu sharafiga tarixchi Tatsit emas, balki yozuvchi Tatsit ham loyiq edi. Agar tarixchi Tatsit haqida gapiradigan bo'lsak, unda uni Rim tarixnavisligining tipik hodisasi sifatida ko'rish kerak: uning "dasturiy ko'rsatmalariga" ko'ra, uni hech kimdan kam emas va, ehtimol, yozuvchining ajoyib iste'dodi tufayli deb hisoblash kerak. O'zining mashhur Livi singari, badiiy-didaktik yo'nalish vakillariga"[12,29-46 c.]

S. L. Utchenko qadimgi tarixchining asosiy vazifasi o'quvchiga ko'rsatma berish va unga foyda keltirish deb hisoblagan. Ta'riflangan hodisalarning sabablarini tahlil qilishda Tatsit, S.L. Utchenko, oddiy g'oyalar va me'yorlardan tashqariga chiqmaydi. Shuning uchun u tarixiy voqealarning sabablarini an'anaviy tarzda tushuntiradi. Biroq mashhur tadqiqotchining bu gapiga qo'shilib bo'lmaydi. Tatsit hodisalarning mohiyatiga qanday kirib borishni bilar edi. S.L. Utchenkoning yana bir xulosasi. Utchenko-Tatsit "sabablarni tahlil qilish bilan unchalik qiziqmagan va Rim imperiyasining siyosiy va harbiy tarixidagi voqealarni jonli, ta'sirli va ibratli tarzda tasvirlash imkoniyati bilan shug'ullangan". Bu eng tahliliy xulosalardan biriga tegishli Rim tarixchilariga mutlaqo asossiz ko'rinadi. Rim jamiyatida ritorikaga katta e'tibor berilgan, shuning uchun Tatsit haqida maqolasi alohida qiziqish uyg'otadi. Kuznetsova "Tatsit va rim notiqligi taqdiri masalasi". [13, 5-32.] Muallif Tatsit asarlarining "Notiqlar haqida suhbat" dan tashqari qiroatini tarixiy deb tasniflagani ahamiyatlidir. U "So'zlovchilar haqida suhbat" muallifining fikrlari o'tmishni sog'inish va bugungi kunni real qabul qilish o'rtasida tebranayotgan tarixchining fikrlariga juda mos keladi, deb hisoblaydi". [14, 228-252.c]

T.I. Kuznetsova Tatsitning tarixiy jarayonning uzluksizligini tushunishini ta'kidlaydi va uning mahorati hodisalarni dogmatik emas, balki dialektik, rivojlanishda baholash uchun ham mos keladi. Hattoki uning muammolarni sotsiologik usul yordamida hal etish, ularni o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy sharoit va sharoitlari bilan bog'lash qobiliyati", "So'zlovchilar suhbat" kabi asarlarida, masalan, o'yinni tashkil etish masalasida ko'plab faktik materiallar beradi. Rimda ta'lim. Notiqlik Tatsit uchun bu tarixiy asarlar yozishga o'tishning oldingi qismidir. Muallif tarixchi qo'llagan izlanish usuli haqidagi savolni ko'taradi. U to'g'ri ta'kidladi

Tatsitning izlanish usuli Tsitseronnikiga o'xshashligi haqida: "turli fikrlarni solishtirishda u akademiklar uslubida eng ehtimoliy nazariya elementlarini qidiradi va uni o'zi aniqlashni o'quvchi ixtiyoriga qoldiradi". [15, 109-114.c692-697c.]

T.I. Kuznetsovaning yozishicha, Tatsit “Notiqlar haqida suhbat”ni uch jihat: ritorik, pedagogik, falsafiy va siyosiy jihatdan tekshiradi. Rim tarixchisi o'z uslubini butunlay mustaqil ravishda rivojlantiradi, "eski tilni doimiy yangilash va takomillashtirish tarafdori bo'ladi. Muallif Tatsitning pozitsiyalarini, uning Rim notqlik taqdiriga bo'lgan nuqtai nazarini shakllantirishda juda to'g'ri belgilaydi: "bu notqlikning izchil progressiv boyitish kontseptsiyasi". [16, 215c.] Notqlik shakli dastlab dialogik proza deb ta'riflangan. Muallif tadqiqotida manbalarga tayanib, Tatsit rim notqligi taqdiri muammosini chuqur talqin etadi, degan xulosaga keladi, "... tarixiy va filologik nuqtai nazardan; "Notqlik" hodisaga atrofdagi hodisalarning mohiyatidan, o'zi faoliyat ko'rsatayotgan muhitdan tushuntirish izlaydi. Notqlik, "jarayonning rivojlanishi yoki o'lishiga qarab. U Rimda o'zgargan boshqaruv tizimining oqibati sifatida notqlikning pasayishini tan oladi"; ijtimoiy hayot sharoitlarini o'zgartirishga e'tibor qaratadi. Shubhasiz, T. I. Kuznetsova Tatsitning "tadqiqot laboratoriyasi" S. L. Utchenkoga qaraganda ancha chuqurroq kira oldi. Utchenko. Ikkinchisining xulosalari bizga juda ziddiyatli ko'rinadi. Shu bilan birga, uning ishidagi ayrim kamchiliklarni ham qayd etish mumkin. Shunday qilib, muallif R.Gyungerichning “Notiqlar haqida suhbat”dagi barcha personajlar Tatsit shaxsiyatining turli ko'rinishlarini aks ettiradi, degan asossiz fikriga ustunlik beradi. Nemis olimi T.I. Kuznetsova Materning tarixiy qobiliyatini, Messalaning postalgik axloqiylashuvini, Apraning estetik modernizmini ta'kidlaydi - bu xususiyatlarning barchasi Tatsitning o'ziga xosdir. [17,215 C.]

Tahlil qilinayotgan asar nashr etilishidan oldin ham, Tatsitning o'tmish dunyosiga hayrati hozirgi idrok etish va unga moslashish qobiliyati bilan birga yashashi to'g'ri ta'kidlangan. Shu sababli, “So'zlovchilar muloqotining” siyosiy ahamiyati haqida gapirar ekan, T.I. Kuznetsova bir vaqtning o'zida Tatsitning o'zi siyosiy nomuvofiqligini e'lon qiladi." Ko'rinishidan, Tatsit asarlarining ijodiy boshlanishiga e'tibor qaratib, bu mustaqillikka intilishda, muallifimizni haddan tashqari tanqid qilgan S. L. Utchenkoga qaraganda ancha adolatliroq munosabatda bo'ladi. Utchenko.Yuqoridagi barcha ishlar katta ahamiyatga ega. Haqiqatan ham, ular Tatsitni rus tadqiqotlariga "qaytardilar", bu mustahkam poydevor qo'yishdi, buning asosida 70-80-yillar oxirida "Tatsitshunoslik" da kuchli yutuq bo'ldi. XX asr Ularsiz bunday yutuq umuman sodir bo'lishi juda shubhali. Tatsitni o'rganishning keyingi rivojlanishi, birinchi navbatda, uning asarlari orqali bizga Rim tarixini yaxshiroq o'rganishimizga imkon beradi.Ko'plab olimlar Tatsitni o'rganishgan, Ularning tarixshunoslikka qo'shgan hissasini tahlil qilish alohida ahamiyatga

ega. Hozirda yurtimizda ham aynan Rim tarixini va tarixchilarini o'rganishga alohida e'tibor berilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. 1940. №1. С. 111-118. Но она посвящена не одному Тациту, ему уделено совсем немного внимания, да и написана статья в традиционном «советском стиле» 40-х гг.

2. Гревс И.М. Тацит // Энциклопедический словарь / Изд.: Ф А Брокгауз - И А Ефрон. СПб., 1901. Т. XXXVIIa. № 64. С. 692-697; он же. Тацит // Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института "Транат". 7-е изд. Т. 41. Ч. VII. С. 109-114.

3. Сидорова И. М. Язык «Анналов» Тацита (Лексические особенности). Автореф. дис. к ан д. филолог. наук. Харьков, 1954. С 19-20.

4. Бокщанин А. Г. Социальный кризис Римской империи в I веке н.э. М., 1954. 239 с.

5. См.: Шмидт М.А. К вопросу о политических взглядах Тацита // Учёные записки Казанского университета. 1956. Т. 116. Кн. 5. С. 328-331; она же. Образы римских императоров в "Анналах" Тацита // Там же. 1957. Т. 117. Кн. 9. С. 108-111.

6. Шмидт М.А. К вопросу о политических взглядах Тацита. С. 331.

7. Корнелий Тацит. Соч.: В 2 тт. Л., 1969. Т. I. 444 с.; т. II. 369 с.

8. Новое издание включает в себя все дошедшие до нас произведения римского историка (очень ценное издание В.И. Модестова превратилось в библиографическую редкость). Первый подготовили:

9. А. С. Бобович, Я.М. Боровский, М.Е. Сергеенко («Анналы», «Малые произведения», комментарии). 2-й том - Г.С. Кнабе, М.Е. Грабарь-Пассек, И. М. Тронский, А.С. Бобович («Истории», комм. и статья И.М. Тронского «Корнелий Тацит». Большую переводческую и комментаторскую работу проделали А.С. Бобович и Г.С. Кнабе, редакторскую - М.Е. Грабарь-Пассек, М. Е. Сергеенко, С.Л. Утченко. Рецензию на новое издание сочинений К. Тацита см.: Миль Л. История Тацита // Новый мир. 1970. № 5. С. 277-283.

10. Тронский И. М. Корнелий Тацит // Корнелий Тацит. Соч.: В 2 тт. Т. II. С. 203-247.

11. Тронский И. М. Указ. соч. С. 203. В своей рецензии Л. Миль подчеркивает, что Тацит считает целесообразным широкий обмен мнений и сотрудничество принцепса с сенатом, привлечение к государственной

деятельности большого числа людей из сенаторов и всадников (Миль Л. Ук. соч. С. 279).

12. Там же. С. 247. С. 203-211, 227-229, 232-234, 238-247: См. также: Елагина А. А. Римское общество в историко-литературных источниках I в. н.э. Омск, 1998. С. 29-46.

13. Утченко С. Л. Римская историография и римские историки // Историки Рима / Пер. с латин. М., 1970. С. 5-32.

14. Кузнецова Т. И. Тацит и вопрос о судьбах римского красноречия // Кузнецова Т. И., Стрельникова И. П. Ораторское искусство в древнем Риме. М., 1976. Гл. VII. С. 228-252.

15. Гревс И. М. Тацит // Энциклопедический словарь / Изд.: Ф А Брокгауз - И А Ефрон. СПб., 1901. Т. XXXVIIa. № 64. С. 692-697; он же. Тацит // Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института "Гранат". 7-е изд. Т. 41. Ч. VII. С. 109-114.

16. Grews I. M. Tacitus. Leipzig, 1952. 215 S. Гревс И. М. Тацит // Энциклопедический словарь / Изд.: Ф А Брокгауз - И А Ефрон. СПб., 1901.

17. Grews I. M. Tacitus. Leipzig, 1952. 215 S.